

Василь ЯРЕМЕНКО

**ПЕРІОД РУЇНИ
І ТВОРЧІСТЬ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

У статті досліджуються, з урахуванням здобутків сучасної історіографії, ті аспекти творчості Тараса Шевченка, які дотичні до так званого періоду Руїни в українській історії. Зокрема, даються додаткові коментарі до поезії «Заступила чорна хмара та білу хмару...».

Ключові слова: історіософія, Гетьманщина, Руїна, Петро Дорошенко, Чигирин, історіографія, історична альтернатива, офірність.

Слово «Руїна», як образний історіографічний термін, з'явилося і закріпилося стосовно історії України з легкої руки Миколи Костомарова, першого визначного фахового історика на наших теренах. У 1879-1880 роках він друкує в журналі «Вестник Европы» свою працю «Руина. Историческая монография, 1663-1687. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича». Вчений писав: «...У всій другій половині XVII століття ми бачимо у Малоросії надзвичайну непостійність, безперервні заворушення, розбрат, міжусобиці, втручання сусідів. Усе це вело до розорення, занепаду; народ у своїх спогадах прозвав цю епоху Руїною» [22, 164]. Власне, це означення прямо або контекстуально зустрічаємо уже в письменників другої половини XVII століття. Наприклад: «Ах, Українонько, бідна годинонько, тепер твоя» (анонімний автор); «Скрізь на Україні видно лиш руїни» (Лазар Баранович (1620-1693), переклад з польської); «Суне

сила велика в бідну Україну, / Котра тридцять вже років плаче на руїну, / Геть обдерта з багатства ворогами чужими / Та найбільше у чварах між синами своїми...» (Олександр Бучинський-Яскольд в поемі «Чигирин» 1678 р., переклад з польської) [36, 297, 301, 304-305]. Вживав назву й Самійло Величко в своєму літописі [5, 212]. З новітніх українських істориків вислів «Руїна» на позначення часового відрізка, що охоплює приблизно 1658-1678 роки, вживали і вживають, зокрема, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, О. Субтельний, Н. Яковенко, російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева. Остання під ним має на увазі насамперед «період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на політичну автономію» [43, 4]. У Шевченка це слово в історичному аспекті теж зустрічається: «Все осталося, все сумує, / Як руїни Трої. / Все сумує – тільки слава...» («На вічну пам'ять Котляревському»); «Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали / Козацької слави убогих руїн» («Гайдамаки»); «А я, юродивий, на твоїх руїнах / Марно сльози трачу: заснула Вкраїна» («Чигрине, Чигрине...»); «І церква б упала... / Тойді б разом дві руїни / В «Пчеле» описали...» («Великий льох»); «Полюбіте щирим серцем / Велику руїну...» («І мертвим, і живим, і ненародженим...»). Одна Шевченкова акварель 1845 року має авторський напис «Богданові руїни в Суботові». Із наведеного бачимо, що це слово у поетових текстах теж в'яжеться з козацькою епохою і Гетьманщиною, але автор вводить його у значно ширший історичний контекст, використовує для характеристики історично-наслідкового загального стану України на ХІХ ст., і по суті, тим самим, натякаючи, що ота «руїна» була результатом нищення козацької державності. Але, чи можна вести мову про відбиття в творчій спадщині Шевченка цієї назви в її історіографічному вживанні? Власне, метою даної статті і є з'ясування історіософського бачення Тарасом Шевченком того історичного періоду, який іменується так званою Руїною, і наскільки воно узгоджується із висновками історичної науки. Тим паче, що сучасні історики дискутують стосовно хронологічних рамок цього періоду [8, 50-51], сумніваються в науковій доцільності вживання терміну Руїна [38, 488-503], а в новітній «Енциклопедії історії України» укладачі відсилають його шукачів до сигналу «Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років», де воно взагалі відсутнє [29, 356; 9, 216-218].

Є переконливі докази, що Шевченко не лише знав, а й студював перебіг історичних подій 1658-1687 років. Передусім, це відома безперечна величезна поетова увага до Гетьманщини взагалі і, зокрема, політичного спадку Богдана Хмельницького, виразна оцінка його діяльності [44, 100-114], які неможливі без врахування того, що відбувалося відразу після його кончини. По друге, перечитування Шевченком козацьких літописів, в яких цим подіям приділяється особливо велика увага [13, 77]. По-третє, гнівні інвективи на адресу провідників Гетьманщини в «Чигрине, Чигрине...» («За що ж боролись ми з ляхами? / За що ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра??») та «Посланії» («Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани / Ясновельможнії гетьмани»). Вони передусім стосуються історичних персонажів Руїни. Отже, варто пильніше придивитися, як сприймалися Шевченком україн-

ські гетьмани 1658-1687 років. Зберігся його текст «Песня караульного у тюрми» із драми «Невеста», про яку А. Козачковський згадував як про «мелодраму в прозі...», зміст якої віднесено до періоду гетьманування Виговського» [33, 76]. У фразі «За що скородили списами московські ребра» передусім прочитується нагадування про перемогу Виговського в Конотопській битві 1659 року. В повісті «Близнецы» згадується «темная трехглавая деревянная церковь», побудована керівником заклоту проти Виговського полтавським полковником Мартином Пушкарем, на яку подорожній не звертає уваги, бо довго дивиться на очікувану знайому «беленькую, осененную зеленым садиком хатку» [40, 80]. Припускаю, що цей фрагмент таким протиставленням може натякати на неприхильне ставлення автора до дій знаменитого полковника. Гетьмана Юрія Хмельницького Шевченко згадав в містерії «Великий льох» і зобразив на малюнку «Смерть Богдана Хмельницького». «Це ж там мучився той бідолаха» [33, 154] – таку несподівану фразу кидає він полякові Б. Беліна-Кенджицькому, коли зайшла мова про Немирів, маючи на увазі третє, уже маріонеткове, гетьманування Юрія Хмельницького. Про те, що «сарматський князь» після знищеного дощенту турками Чигирини головним своїм містом обрав Немирів [25, 393] мало згадувалося й згадується нині навіть у фахових курсах з історії України. Також привертає увагу точний оціночний прикметниковий іменник «бідолаха», бо в ньому може міститися ціла гама почуттів, які кореспондують із характеристиками істориків цієї постаті: заручник політичних обставин, відсутність природних даних для лідерства, хворобливість і схильність до депресії, вимушене монастирство й кількарізове ув'язнення, трагічний життєвий фінал. Принаймні, це висловлювання може свідчити, що Шевченко не йшов беззастережно за козацьким літописцем Самійлом Величком, який гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетерю суворо називав «виродки отчизни нашея» [цит. за: 13, 84]. Про Івана Брюховецького опосередковано згадано у повісті «Княгиня», де зустрічаємо фразу «в 16[63] здесь была собрана знаменитая Черная рада» з дописом невідомою рукою на полях рукопису і копії: «вследствии которой Брюховецкий отрубил голову своему сопернику Якову Сомку» [41, 116, 351-примітки]. Відомо, що Іван Брюховецький у ганебному доносі до Москви напередодні сумнозвісної «Чорної ради» 1663 року вірнопіддано підписався як «верный холоп и нижайшая подножка пресветлого престола» [32, 113]. Згадуючи вже цитовані вище слова «... подножки, грязь Москвы», можемо сказати, що й з діями цього гетьмана Шевченко був добре обізнаний і його сприйняття цієї постаті теж не розходилися з висновками істориків. Так, Н. Яковенко погоджується із думкою Н. Таїрової-Яковлевої про те, що цей гетьман «цінував царські подачки більше від гетьманської влади», «догоджав воеводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території» [42, 382].

Не зустрічаємо у Шевченкових текстах і зафіксованих іншими висловлюваннях про гетьманів прізвищ Тетері, Многогрішного. Проте він приділяє окрему увагу тим гетьманам, які причетні до ліквідації двовладдя в козацькій державі: в ліро-епічному творі «Заступила чорна хмара та білу хмару...» (1848) достатньо увиразнені постаті Петра Дорошенка і Івана Самойловича. Ця поезія

наближена до жанру історичної поеми малої форми і на сьогодні вже ретельно прокоментована. А між тим, якщо брати історіософські аспекти цього твору та послуговуватися висновками сучасної української історіографії стосовно відбитої в ньому епохи, ще не все виявлено і наголошено. Передусім цей твір переконливо свідчить про розмаїття джерел, які пригадував з пам'яті Шевченко в роботі над ним, аж до використання наявної в них лексики. Так встановлено, що старим «запорозьким братом» (рядок 14) називали гетьмана Петра Дорошенка козацький літописець Самійло Величко і кошовий отаман Сірко [14, 168], а «поповичем» іменували гетьмана І. Самойловича в літописах Самовидця, Самійла Величка і такі автори перших курсів з історії України як Д. Бантиш-Каменський, О. Рігельман [18, 156]. Перший, як і в творі Шевченка (рядки 65-68), повідомляв, що саме боярин Григорій Григорович Ромодановський (?-1682) керував московським військом під час чигиринських походів 1676-1678 років і водив військо в Чигирин зручним у військовому відношенні Ромодановським шляхом [19, 156, 158]. Мотив шляху, який постійно присутній у Шевченковій творчості [4, 149-161], у цьому творі має прямий історичний вимір. Доповню, що саме Ромодановський під час турецької облоги Чигирини, «діючи згідно із секретною інструкцією не поспішав на виручку обложеним, а коли московсько-козацьке військо у першій половині серпня 1678 року все таки пробилось в околиці Чигирини, наказав оборонцям залишити замок, підпаливши всі дерев'яні будівлі і попередньо набивши порохом гармати» [42, 396]. Ю. Івакін переконав, що в Шевченковому описі останніх днів життя гетьмана Петра Дорошенка використана «загальна лірична настроєність» відповідної розповіді історика М. Маркевича, аж до текстуальних збігів: «тоскуя далеко от Украины», «в селе Ярополче» «кирпичная», «ежегодно» [19, 68]. На розповідь М. Маркевича про останні дні Дорошенка як джерело звертав увагу і Я. Дзира [14, 170]. Доповню: М. Маркевич вживає й епітет «неукротимый» (нескорений), який повторений в повісті «Наймичка» стосовно Дорошенка [41, 43]. Він дуже точний, бо гетьман навіть в козацькій державі юридично в сенсі протекції мав підпорядковуватися певному династичному правителю, а Дорошенко особливо випадав з цього ряду. Саме «непокірним» його вважала Варшава [31, 351]. Є й інші точні історичні штрихи. «Із Полісся шляхта лізе» (рядок 5) – бо саме там була велика концентрація представників цього стану. Коли гетьман Дорошенко декларує намір складання клейнод, згадуються запорожці. Представники Запорозької Січі за звичаєвим правом завжди були першими легітимними представниками при зміні влад у Гетьманщині з часу обрання ними на гетьмана Б. Хмельницького. Тому історики й констатують, що спершу Дорошенко вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя І. Сірком» і «сталось це 10 жовтня в Чигирині» [31, 352]. Про обставини цього присягання кошовий отаман І. Сірко в деталях повідомляв цареві [32, 472]. У Костомарова обставини складання гетьманських повноважень уже перед Самойловичем і Ромодановським подаються майже так [22, 184], як і в поемі, де читаємо: «Задзвонили у всі дзвони, / Гармата гримала. / У дві лави задніпрянці / З москалями стали / Аж на милю – меж лавами

/ Понесли клейноди [...] / Положили ті клейноди / Попенкові в ноги / Иди, Петре, в Межигор'я / Молитися Богу. / Не пустили Дорошенка, / У рясі пізнали, / Закували у кайдани, / В Сосницю послали. / А з Сосниці в Ярополче / Віку доживати» (рядки 33-38, 41-50). Хоч факту спроби піти в Межигір'я не виявлено, але монаші інтенції і аспекти були. Про можливе спокутування гріхів у монастирі йдеться в листуванні Дорошенка з Сірком [14, 168]. Історик Т. Чухліб повідомляє, що гетьман протягом кількох років жив у Москві, де утримувався в одному з монастирів поблизу Кремля [39, 411]. Є відомості, що мати гетьмана «приняла монашество после его падения под именем Митродоры» [1, 143]. А акцентування на клейнодах посилюється таким важливим історичним фактом: пізніше, 17 жовтня 1676 року, їх триумфально волочили вулицями Москви, склали до ніг царя на троні, а той звелів три дні виставляти на показ народові [42, 394].

Разом з тим, ще Я. Дзира доказово звернув увагу: у створенні поеми автор «виробив свої власні погляди на Дорошенка і Самойловича» [14, 159; 15, 234]. Один із доказів наступний: відомості про смерть і могилу Дорошенка в Ярополчому Шевченко міг взяти із історичних праць Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича, але не з «Історії русів», бо за нею гетьман помер у Сосниці, а за Величком – у Москві [18, 159]. Думаю, що й аналізований тут твір свідчить: Шевченко сприймав «Історію русів», якщо послуговуватися дефініціями істориків (О. Оглоблин, С. Плохій), як політичний памфлет в історичній оболонці, «старшинську версію історії України» з метою «виторгу козацькій старшині найкращих умов в рамках Російської імперії, а не поза нею» і відповідно немає підстав стверджувати, що він вважав її автором архієпископа Кониського [27, 21, 90, 372, 386-387]. Думаю, що Шевченкове сприйняття й «Истории Малороссии» Д. Бантиш-Каменського не могло не корелюватися фактом її високої похвали самим імператором і наданням за неї авторові титулу статського радника [27, 373]. Крім того, в книзі-бо була вірнопіддансько-лакейська посвята зі словами: «Удостойте, всемилостивейший государь, благосклонного воззрения историю народа верного, храброго, продолжающего благоденствовать под мудрым правлением вашим» [2, 21-22].

Вимагає уточнення й загальний історичний план поеми. Називають анахронізмами те, що в її зачині автор зображує історичні події «як такі, що відбулися в одній часовій площині» [37, 703], або констатують непослідовність історичних подій і зміщеність їх у часі [18, 155]. Але точніше буде сказати, що на початку автор поетичними засобами створює узагальнену картину політичного становища України на 60-80-і роки XVII ст. в спосіб називання тих сил [18, 155], що боролися за оволодіння Україною (Польща, Московія, Туреччина), нагадує про інспіроване ними двовладдя в посталій козацькій державі та її розполовинення по Дніпру. Ті сили були ним увиразнені ще в творах, пов'язаних із Хмельниччиною [44, 100-114]. «Долго и упорно народ боролся за внешнюю независимость и внутреннюю равноправность. Но Польша и Московия, видя, что ни тот ни другой отдельно не справятся с упрямым народом, решились разорвать Украину на две половины» – писав М. Костомаров, і називав Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р. «сатанинським разделением народа» [21, 378]. Також

початок твору з урахуванням всього контексту явно призначений нагадати читачеві про «турецьку альтернативу» Дорошенка [42, 390]. Взагалі в аналізованому творі чи не найвиразніше проявилася творча здатність Шевченка панорамного зображення історичного процесу за допомогою лише одного або кількох фактологічних реперів, а далі історична картина домальовується за допомогою просторової подачі, символів, ономастикону.

Композиційно поема дійсно ділиться на три фрагменти, але чи доцільно називати їх «часовими» і другу частину твору однозначно вважати хронологічним продовженням ситуації 1676 року – «після поразки Дорошенка» [37, 703]. Ю. Івакін не точно висловлюється, коли вважає, що у творі можна прочитати про турецько-татарське військо, яке нібито стояло під Чигирином 1676 року, а згадка про Чарнецького не обумовлена ідейно-художнім задумом твору [18, 157]. Тут треба враховувати думку Ю. Барабаша, який спираючись на Робіна Дж. Колінгвуда, звертає увагу, що вчений-історик прагне до «якомога повнішого охоплення фактів, їх евентуальної точності й систематизації», а поет-історіософ «до огрому фактів історії... підходить вибірково, вибудовуючи свою історичну версію», «тобто, зрештою свою концепцію» [3, 56]. Це стосується й аналізованого твору. У ньому-бо мовиться про руйнування Чигирина взагалі («Виглянуло над Чигирином / Сонце із-за хмари» – рядки 53-54) і є вказівка на втрату Правобережжя: «Пішли собі з поповичем / Шляхом Ромоданом» (рядки 66-68), який знаходився на Лівобережжі. Цим символічним відходом всіх сил від поруйнованого Чигирина автор означає і констатує історичний факт: перетворення краю на майже безлюдну територію, так звану «Пустку». За Бахчисарайським перемир'ям між Москвою і Османською імперією 1881 року і пізнішим «Вічним миром» між Московією і Польщею 1686 року територія південніше від Києва між Дніпром і Бугом мала залишатися нічиєю та незаселеною, і навіть ходили чутки про подання королю голландського проекту реколонізації краю [42, 396]. «Отак наприкінці XVII ст. три великі держави розв'язали вузол суперечностей довкола ще недавно квітучої (наводяться відповідні свідчення подорожніх – В. Я.) козацької Наддніпрянщини» [42, 397] – висновує сучасний історик Н. Яковенко. По суті в другій частині поеми відбито весь прихований біль Шевченка за вказані історичні перипетії стосовно його рідного козацького краю і всього періоду т. з. Руїни. З цього погляду згадка про руйнування Стефаном Чарнецьким Суботова в 1664 році (рядки 57-64) сприймається не як хронологічна неточність, а як нагадування про стратегічну помилку засновника Гетьманщини Богдана Хмельницького та яскравої демонстрації дій ще однієї з протилежних сторін саме під козацькою столицею – руйнування навіть слідів пам'яті народу про своє минуле. Тим паче, що наступний, третій фрагмент поеми логічно продовжує таке трактування уже в умовах Російської імперії, бо в ньому за словами Р. Харчук, наголошується на забутті гетьмана, що вказує на «наскрізний у творчості Шевченка мотив втрати національної пам'яті» [37, 703]. Оце «потягли в свої улуси» (рядок 55), як і лексеми «запалили церкву Божу» (рядок 59), останки «гарненько спалили» (рядок 63), а особливо «мов добре зробили» (рядок 64) увиразнюють не лише потоптання християнських

засад, а й безглуздість війни за територію, якою не скористалися. А контекстуально – це ще й вказівка на страх суміжних політичних правлінь перед «козацьким експериментом», уособленням якого були Чигирин і вся повсталі країна. Адже не випадково у творі автор звертанням одушевляє столицю Гетьманщини: «А ти, Чигирине!» (рядок 12). За великим рахунком поема Шевченка – не тільки про гетьмана Петра Дорошенка, а й про падіння Чигирини, козацької держави на Правобережжі. Ба більше, в ній навіть прочитується історико-цивілізаційне протиставлення: «Заступила чорна хмара та білу хмару» – це символ того, що старе й віджиле перемогло нове і прогресивне. Думаю, що, власне, Шевченковим відчуттям і сприйняттям більше відповідав висновок історика Д. Дорошенка: «Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним пам'ятником на могилі визвольних змагань народу, який, як висловлюється Ол. Єфименкова, волів зруйнувати свій край і засіяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціальному ладові, який не відповідав його поглядам і поняттям» [17, 325].

Центральним історичним персонажем поеми виразно виступає гетьман Петро Дорошенко (1627 – 9.11.1698). Я. Дзира звернув увагу, що є відомості про написання Шевченком твору про Дорошенка раніше [24, 12]. Відповідно можна припустити, що постать гетьмана у творчості Шевченка була виношеною і добре осмисленою. Б. Г. Суханов-Подколзін, який юнаком (кін. 1850-х) брав уроки малювання у Шевченка, згадує, що тоді серед улюблених поетових розповідей про минуле були оповіді про Сагайдачного і Дорошенка [33, 357]. У поемі Шевченко стосовно Дорошенка вживає епітети «славний», «великий», порівнює з «орлом приборканим» (рядки 69, 71, 76, 79). Але чи дійсно це було поверненням до ідеалізації козацьких гетьманів? [26, 260]. Простежимо ті погляди, які висловлювали про Петра Дорошенка сучасники Шевченка і визначні українські історики. Вже Д. Бантиш-Каменський вживає вислів: «вредный для России, страшный для Польши» [2, 353]. О. Пушкін висловлювався про родича своєї дружини Дорошенка так: «... Один из героев древней Малороссии, непримиримый враг русского владычества» (авторська примітка до поеми «Полтава»); «Из всех гетманов он больше всех ненавидел русских» (в одному з листів). А ось думки, які Шевченко міг чути від М. Костомарова (подаю уже за публікаціями 70-х рр. XIX ст.): «Постійною метою устремління Дорошенка було об'єднати Україну під єдиною владою і згуртувати козацькі сили»; всупереч умовлянням Москви після Андрусівського перемир'я Дорошенко стояв на тому, що він «нізащо не хоче бути під владою Польщі», а під протекторат царя «піде не інакше, як тоді, коли великий государ прийме під свою владу обидва боки Дніпра, не буде посилати воевод, не буде порушувати козацьких прав, одне слово, щоб усе було так, як домовлялися у першому договорі, укладеному з Богданом Хмельницьким; інакше Дорошенко нізащо не хотів відмовитись від думки про підданство Туреччині»; гетьман «писав без кінця універсали, переконував малоросіян припинити усякі чвари і стати

спільно на захист гинучої вітчизни» [22, 174, 178-179]. В. Антонович і В. Бец гетьмана характеризували так: «Несмотря на ошибки и неудачу, Дорошенко в ряду в ряду современных ему казацких предводителей представляет отрадное явление: не мелкий эгоизм, не стремление к наживе и личным выгодам руководит этим гетьманом – он искренне радеет о благе родины» [1, 142]. «Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України» [12, 341] – писав про гетьмана М. Грушевський. Сучасні історики теж наголошують на патріотичній і прогресивній мотивації дій гетьмана. В. Степанков констатує, що Дорошенко, зокрема, тримав курс на: «всебічну підтримку козацького типу господарства, що ґрунтувалося на приватній власності на землю, недопущення відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин»; «створення Київського патріархату»; «прагнув добитися зміцнення суверенітету держави та приєднання до неї всіх українських земель» [34, 456-457]. Дослідники наводять заяву одного із senatorів початку 1670 року про те, що прийняття турецької протекції Дорошенко розглядав «лише як ширму для виборення незалежності від Польщі й утворення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансільванії» [31-перше видання, 309]. В. Смолій і В. Степанков вважають, що зречення цього гетьмана знаменувало завершення української революції XVII ст. [34, 352]. Історик Т. Чухліб зазначає, що «сама незалежна політика Дорошенка не допустила до практичного виконання умов Андрусівського перемир'я, згідно з яким Польща і Росія розділили козацьку державу» [39, 411]. Наталя Яковенко повідомляє про благородні зусилля Дорошенка в об'єднанні «бідної України, милої отчизни нашої», утвердженні «князівства Руського», в ліквідації двовладдя, коли відбулося майже синхронне рішення козацьких рад на Правобережжі і Лівобережжі, щоб жити «з обох сторін Дніпра жителями в з'єднанні». Вона вказує що Дем'ян Многогрішний, повернувши розкол своєю нестійкістю, навіть уже в ранзі лівобережного гетьмана дозволяв собі неприховану симпатію щодо Дорошенка – на бенкетах пив за його здоров'я [42, 387, 389-390, 431-432].

Не можна погодитися із твердженням, що постать гетьмана Самойловича в інтерпретації Шевченка «виявляє однобоке, не толерантне до нього ставлення» [7, 134]. Науковці дійсно називають Самойловича людиною «розумною, гнучкою і дипломатичною» [42, 393]. Але Шевченків «дурний Самойлович» (рядок 8) – нерозумний не в сенсі інтелекту, а в стратегічному розумінні, бо вкотре обрав орієнтацію на самодержавну Московію, бо погодився на висвячення Московським патріархом свого свата князя Гедеона Святополка-Четвертинського на митрополита Київського, тим самим сприявши реалізації настирливого плану царського уряду, який після смерті Богдана Хмельницького до цього безуспішно намагався забрати українське православ'я зі складу матірньої церкви – Константинопольського патріархату [42, 433-434]. В цьому аспекті ніби посилюється й Шевченкове іменування цього гетьмана як «поповича» і «попенка». Сприяв він і утворенню згаданої «Пустки»: в 1678-1679 роках за ініціативою московських воевод продовжив акцію обезлюднення краю, «випаливши зацілілі населені пункти правобережної подніпровської смуги, щоб

покласти край існуванню Черкаського, Канівського, Чигиринського та Корсунського полків (люди називали це «великим згоном») [42, 393].

Після капітуляції Дорошенко спочатку недовго проживав в містечку Сосниця. В березні 1677 році на вимогу царя Федора Олексійовича переїхав до Москви, де перебував під арештом, а потім протягом 1679-1682 років обіймав посаду в'ятського воєводи та одержав 1684 року у власність (тисяча дворів) в с. Яропольче (нині с. Ярополець Волоколамського району Московської області Російської Федерації). Помер 9 листопада 1698 року і був похований у цьому селі на березі річки Лами під правим крилом церкви святої Параскеви П'ятниці [34, 456-457; 1, 143]. Є бюст гетьмана скульптора Олександра Тріппела, але виконаний не раніше, ніж через піввіку після його кончини. В третьому фрагменті аналізованого твору автор згадує відомого богослова, святителя Димитрія Ростовського (в миру – Данила Туптала, сина київського сотника): «Тільки ти, святий Ростовський, згадав у темниці / Свого друга великого / І звелів каплицю / над гетьманом змурувати / І Богу молитись за гетьмана, панахиду / За Петра служити» (рядки 77-84). Даних про особисте знайомство святителя з Дорошенком дослідники ще не виявили, але Я. Дзира звернув увагу на наступні факти можливого опосередкованого зв'язку між ними через останнього підпорядкованого Константинопольському патріарху Київського митрополита, духівника іпомічника гетьмана, Йосифа Нелюбовича-Тукальського (?-1675): в духовний чин Туптала постриг товариш Нелюбовича-Тукальського Метелій Дзик; сам митрополит висвячував його уже в ієромонахи в Канівському монастирі 25 березня 1669 року; батько Туптала був добре знайомий з Нелюбовичем-Тукальським і Дорошенком; близькими до Тукальського були й сестри ігуменші Туптала; у 80-х роках Туптало неодноразово відвідував Москву, де тоді проживав і Дорошенко. При цьому дослідник припускає, що в 1669-1675 роках, оскільки про діяльність Димитрія цього періоду немає жодних відомостей, він міг перебувати при Нелюбовичу-Тукальському і Дорошенку [14, 171]. Також слід враховувати «неймовірно складну і мінливу семантику» (думка Ю. Шевельова) Шевченкової лексики. Це стосується і слова «друг». Воно далеко не завжди ним вживається в розумінні приятелювання чи товаришування з кимось, зв'язку з ким-небудь дружбою або фамільярного, емоційного звертання, як трактується в «Словнику мови Шевченка» [30, 207]. Радше, навпаки – воно передусім означає не товаришування, а духовну та світоглядну близькість між людьми. Красномовно про це свідчить неодноразове вживання Шевченком словосполучення «дуже-брате», «єдиний мій друже». Власне, на відмінність між словами «друг» і «товариш» вказує він сам у листуванні, вживаючи вислів «Дуже давній твій друг-товариш» (лист від 30 травня 1860 року до художника Ф. Ткаченка, з яким приятелював, проживав і чтився ще з Ширяєвської артілі). У Шевченкових текстах слово «товариш» означало близькість людини до людини за ознакою спільного діла. Не випадково він і М. Костомарова у казематному вірші назвав спочатку не другом, а лише товаришем – як братчика: «Дивлюсь – товаришева мати / Чорніше чорної землі / Іде, з христа неначе знята...». І лише потім замінив на «тепліше»: «Твоя, мій брате, мати...» («Н. Костомарову»). Отже, вважаю, що в аналізова-

ному творі під «свого друга великого» мається на увазі передусім не особисте знайомство й спілкування, а духовний зв'язок між Дорошенком і Тупталом, аналогічно вислову «Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже» (поезія «Гоголю»).

З'ясуємо, чим міг святитель імпонувати Шевченкові. Крім «Четы Мінеї» Шевченко, з його пієтетом до Діви Марії, міг читати і працю, написану 24-літнім Тупталом, «Руно Орошенное» [28, 12]. При висвячення 1697 року в сан архимандрита Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові Дмитрій не поїхав для цього особисто до московського патріарха Андріана, а обмежився листовною йому подякою з вибаченням та поясненнями [6, 11-12]. М. Сумцов свого часу вказував, що Дмитрій Ростовський «был близок к тем представителям украинского духовенства, которые были в одно время и ревнителями православия и защитниками независимости украинской церкви от московского патриарха», а ставши митрополитом у Ростові, зайнявся освітою духовенства і мирян, боротьбою з невіглаством і пияцтвом, організацією школи для всіх станів з викладанням грецької та латинської мов, викривав деякі погані риси царя Петра I як людини [35, 478]. І. Огієнко (митрополит Іларіон) у своїй роботі про Туптала звернув увагу на думку визначного російського вченого Олександра Пипіна (1833-1904), який писав, що святитель Дмитрій «виховувався в київських поняттях, і був по стороні оборонців самостійности Української Церкви, і недолюблював московських порядків та вмішування в церковні справи» [20, 15]. Думаю, що рядки «Згадав у темниці» вжиті у значенні темного місця, келії, але можуть трактуватися й переносно, тобто в значенні умовної тюрми. В цьому слові прочитується й іронія.

Ю. Івакін припускає, що відомості про побудову каплиці на могилі гетьмана поет взяв з усних розмов, проведених з М. Маркевичем або О. Бодянським [18, 160], але на сьогодні такі дані не збереглися. Гетьмана поховали під правим крилом церкви святої Параскеви П'ятниці [34, 457]. За спогадом вихідця з Ярополчого С. Красного, надрукованим 1900 року в «Киевской старине», старожили пригадували про її перенесення під загрозою поступового підмивання річкою високого берега на якому стояв цей храм [23, 7]. Припускаю, що ця дерев'яна церква, з такою характерною для українських храмів посвятою, могла бути побудована самим гетьманом або й за велінням митрополита Дмитрія Ростовського, а потім уже ототожнена з пізнішою каплицею. Адже християнська свята і великомучениця III ст. Параскева (з грецької Παρασκευή – «переддень свята, п'ятниця») якраз уособлювала те подвижництво і жертвність, які можна прикласти й до життєпису гетьмана Петра Дорошенка, була хоронителькою сімейного щастя, якого він так потребував. В православних святцях шанування цієї святої припадає на 10 листопада, а гетьман помер 9 листопада. Пізніші володільці Ярополчого (Гончарови і Чернишови) будували вже інші храми. Між іншим, в інтернеті можна, мабуть під впливом Шевченкового тексту, надібати, що саме святитель Ростовський на початку 1700-х років побудував першу каплицю над могилою гетьмана і започаткував традицію панахид [16]. Прикметними є й наступне повідомлення С. Краснова: за розповідями старожилів Ярополчого на могильному вапняному камені з

поховання гетьмана був його напис-заповіт про свободу селянам, який за поміщицьким наказом стесали конкретно названі селяни. Наголосив, що люди вважали: «И если бы та надпись была цела, то в селе и округе не было бы крепатства» [23, 9].

Ще Ю. Івакін помітив внутрішню близькість аналізованого твору з поезією «У неділеньку у святую»: мотив і головна сюжетна лінія – відмова чи зречення «від гетьманства заради щастя батьківщини» [18, 140]. Зауважу, що зв'язок цей органічніший і лежить в площині християнської етики: йдеться про пошук в історії України прикладів християнської офірності – постійного і чи не найголовнішого мотиву у Шевченковій творчості взагалі [45, 83-92]. В цьому сенсі «У неділеньку у святую» є ніби пошуково-підготовчим варіантом до «Заступила чорна хмара та білу хмару». Тому стержневою віссю поеми, на мою думку, є слова Дорошенка «Та жаль України» (рядок 18). Прикметним і символічним є також вислів «в неділеньку рано» (рядок 66), особливо у зіставленні з поезією «У неділеньку у святую», бо за християнським декалогом цей день призначений для молитов і покаяння, а не для чорних справ. Відповідно і наведена вже згадка про Дорошенка в повісті «Наймичка» – це Шевченкова вказівка читачеві на прояви офірності різного штибу: «побутового» (героїня повісті Настя) й «історичного» (гетьман).

Г. Грабович відносить поему до «позірно історичних творів», «де розповідається апокрифічна історія про заслання і самотню смерть гетьмана Дорошенка», в яких відбито «глибоке і трансцендентальне відчуття смерті» [10, 75]. Тезу «позірно історичний твір» можна частково визнати в тому сенсі, що аналізований твір дійсно виступає як емоційних відрив на минуле, а його зміст не розрахований на читача непідготовленого. Можливо, він більше підпадає під «індивідуальне проектування пам'яті» – вислів, який знаходимо у цього вченого [11, 222]. А ось із твердженням про «апокрифічну історію заслання і самотньої смерті» не можу погодитися, бо викладене вище суперечить поняттю апокрифічності. Релігійний аспект у поемі є досить потужним, але він знаходиться в площині звичайного сповідання християнських цінностей, молитовної практики (це своєрідна «поема-молитва»). Трагічні ноти в поемі звучать, але його текст викликає передусім відчуття не безнадії, а певного умиротворення в погляді на те, чого вже не змieniш. А авторська констатація вирішальної ролі зовнішніх сил в руйнуванні України і приклад жертвовного чину Дорошенка, навпаки, наводить до думки про офірне служіння, яке, рано чи пізно, а таки дасть позитивний результат.

Підводячи підсумки, зауважу, що Шевченкова рецепція історичних подій другої половини XVII ст. містить зовнішній і внутрішній чинники обумовленості важкого тодішнього стану України: боротьба за неї сусідніх держав і позиція (мотивація, рішення, дії) козацької еліти. При цьому автор вважав перший визначальним (як і при сприйнятті Хмельниччини), а найстрашнішим наслідком того історичного процесу – обезлюднення краю. Думаю, що відповідно поняття Руїна ним могло б розглядатися в значенні наслідків, а не назви періоду, і пов'язуватися лише з обезлюдненою правобережною частиною козацької держави.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 136-143.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. Мстория Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Репринтне видання 1903 року. – К.: Час, 1993. – 656 с.
3. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К.: Вид. дім «Киево-могилянська академія», 2004. – 181 с.
4. Боронь О. Мотив шляху // В кн.: Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 149-161.
5. Величко С. Літопис. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне відтворення видання 1957 р. – Т. 3. – К.: Либідь, 1998. – 360 с.
7. Головченко Т. Поетика національно-історичної істини в поезії Тараса Шевченка «Заступила чорна хмара та білу хмару» // Вітчизна. – 2003. – № 3/4. – С. 132-136.
8. Горобець В. Немає пророка в своїй вітчизні? А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці) (Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 448 с.) // Український гуманітарний огляд. – Випуск 2. – К.: Критика, 1999. С. 47-65.
9. Горобець В. М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г-Д. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 216-218.
10. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К.: Критика, 2000. – 317 с.
11. Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критики. – К.: Критика, 2013. – 360 с.
12. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К.: «ІСЕ-Україна», 1990. – 524 с.
13. Дзира Я. І. Тарас Шевченко і українські літописи XVII- XVIII ст. // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 67-84.
14. Дзира Я. Поема «Заступила чорна хмара та білу хмару...» // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – Вип. 4. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 157-174.
15. Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 8-9. У двох частинах. – К.: НАН України. Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2002. – Ч. I. – С. 214-248.
16. Димитрій (Туптало) // Електронний ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/Димитрій_Туптало
17. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Л.: Світ, 1991. – 576 с.
18. Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847-1861 рр. – К.: Наукова думка, 1968. – 407 с.
19. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К: Радянський письменник, 1986. – 311 с.
20. Іларіон, митрополит (Огієнко І.) Святитий Димитрій Туптало, його життя й праця. Історично-літературна монографія. – Макарів.: Видавництво МПП «Гарнітура», 2001. – 222 с.
21. Костомаров Н. Україна. (Письмо к издателю «Колокола») // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839-1861). – С. 374-382.
22. Костомаров М. Галерея портретів: Біографічні нариси. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.
23. Краснов С. Могила гетьмана Дорошенка. (Из детских воспоминаний) // Киевская старина. – 1900. – июль-август (№ 7-8). – Отдел II. – С. 5-10.
24. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.
25. Мицик Ю. А. Хмельницький Юрій // Енциклопедія історії України. – Т. 10: Т.-Я. - / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013 – С. 392-393.

26. Нахлік Є. К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів: НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 568 с.
27. Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.
28. Ростовский Димитрий, святитель. Руно Орошенное. – СПб.: «Мир», 2003. – 232 с.
29. Руїна // Енциклопедія історії України. – Т. 9: Прил-С.- / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2012 – С. 356.
30. Словник мови Шевченка: В двох томах. – Т. 1: А-Н. – К.: Наукова думка, 1964. – 484 с.
31. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. – 447 с. (перше видання: Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.).
32. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. – Т. 11-12: История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – 671 с.
33. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
34. Степанков В. С. Дорошенко Петро Дорофійович // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г-Д. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 456-457.
35. Сумцов. Н. Ф. Димитрий Ростовский // Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 томах. – Т. 1: А-К. – М.: «Большая Российская энциклопедия», 1993. – 863 с.
36. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987. – 608 с.
37. Харчук Р. «Заступила чорна хмара та білу хмару» // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. 2: Г-З. – К., 2012. – С. 702-704.
38. Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 488-503 (або: Електронний ресурс: <http://histans.com/JournALL/uacenter/4/24.pdf>).
39. Чухліб Т. Дорошенко Петро Дорофійович // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. 2: Г-З. – К., 2012. – С. 410-411.
40. Шевченко Т. Близнецы // Повне зібрання творів у шести томах. – Т. 4. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963 – С. 7-138.
41. Шевченко Т. Наймичка // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 42-88.
42. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
43. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 pp.) / Пер. з рос. Л. Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 651 с.
44. Яременко В. І. Історіософські аспекти відображення діяльності гетьмана Богдана Хмельницького у творчості Тараса Шевченка // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 100-114.
45. Яременко В. Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри // Шевченків світ. Науковий щорічник. Випуск 2. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. – 2009. – С. 83-92.

Василий Яременко

ПЕРИОД РУИНЫ И ТВОРЧЕСТВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье исследуются, с учетом достижений современной историографии, те аспекты в творчестве Тараса Шевченко, которые касаются так называемого периода Руины в украинской истории. В частности даются дополнительные

коментарии к призведению Тараса Шевченко «Заступила чорна хмара та бі-
лую хмару...».

Ключевые слова: историософия, Гетманщина, Руина, Петр Дорошенко, Чи-
гирин, историография, историческая альтернатива, жертвенность.

Vasyl YAREMENKO

Period of the Ruins and the works of Taras Shevchenko

The article examined, taking into account the achievements of contemporary
historiography, those aspects of Taras Shevchenko works, which related to the so-
called period Ruins in Ukrainian history. In particular, the additional comments is
given to poetry «Zastupyla chorna khmara ta biluju khmaru ...».

Key words: historiosophy Cossack Hetmanate, Ruin, Peter Doroshenko, Chygyryn,
historiography, historical alternative, ofirnist'.